

MÜASİR BAKI ŞAİRLƏRİNİN DİLİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR

Giriş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin elmi tədqiqinə XIX əsrin ortalarından təsadüf edilir. Professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsiri barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində feillərin indiki zamanın ikinci şəxs təkində - sən əvəzinə - ən, üçüncü şəxsin təkində -i şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir (3, s. 17). M.Şirəliyevin 1968-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında Azərbaycan dialekt və şivələri arşdırılarkən, dilçiliyin əsas dörd bölməsi geniş tədqiq olunmuşdur. Bu kitabda Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələri ilə yanaşı Bakı dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Dialekt nitqində nəzəri cəlb edən bir çox xüsusiyyətlər dildə müşahidə olunan differensiası və inteqrasiya hadisələri ilə əlaqədardır. Bu cəhətlər müəyyən etnik qrupun tarixən keçirdiyi ərazicə dəyişiklikləri ilə bağlıdır (3, s. 17).

Bakı və onun ətraf kəndləri uzun tarixi boyu tat kəndləri ilə yaxın əlaqədə olmuşdur. Bakının bir sıra kəndləri hal-hazırda belə tatca danışılar. Bunun nəticəsi olaraq Bakı dialektində fars-tat dili təsiri Azərbaycanın başqa dialektlərinə nisbətən, daha aydın özünü göstərir. Bu təsir dilin bütün sahələrində (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) özünü açıq göstərməkdədir.

Leksikasında bu təsiri üç şəkildə, yəni; 1) fars-tat sözlərinin işlədilməsi, 2) yerli sözlərə calaqlama, 3) yerli sözlərlə paralel işlənməsində görmək mümkündür.

Digər tərəfdən Bakı və onun kəndləri Quba rayonu ilə də yaxın əlaqədə olduğundan, burada Quba rayonunun təsirini də görmək mümkündür (5, s. 42-43). Abşeron kəndlərinin Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin mədəni-tarixi həyatı ilə sıx bağlı olması az və çox dərəcədə Abşeron şivələrinin leksikasına öz təsirini göstərmişdir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilçiliyində dilimizin dialekt və şivələri qruplara bölünmüş, bu bölgədə Bakı dialekti Şərqi qrupuna aid edilmişdir. Dilin lüğət tərkibinin dialektlər hesabına zənginləşməsində yazıçı və şairlərimizin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, söz ustalarımızın yaşadığı dövrdə ədəbi dil normasına sadıq qalmaları ilə bərabər mənsub olduqları dialektləri də unutmamışlar canlı danışq dilində işlənmiş sözləri bədii ədəbiyyata gətirərək öz əsərlərində yaşatmışlar. Bu ənənə müasir dövrdə də özünü göstərir.

Bədii ədəbiyyat ictimai həyatın müxtəlif hadisələrini diqqətlə, həssaslıqla və hərtərəfli təhlil edir. Məhz buna görə də bədii ədəbiyyatın dilinə con dərəcə rəngarəng danışq vasitələri cəlb olunur. Bu danışq vasitələrinin bir layını da dialektizmlər təşkil edir. Çox geniş anlayış olan, lakin əhatə dairəsinə görə lokal xarakter daşıyan dialektizmlər ədəbi dilə, əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə daxil olur (1, s. 65-66).

Dialektizmlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsində bir sıra yazıçı və şairlərimizin rolu böyükdür. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan yazıçı və şairlərimiz bədii üslubun xüsusiyyətinə uyğun olaraq öz əsərlərində dialekt və şivələrdən istifadə edirlər. Dialekt və şivələrə bakılı yazıçı və şairlərinin əsərlərində rast gəlirik. Tədqiqat işimizdə müasir Bakı şairlərinin əsərləri ilə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatımızın bir nümunəsi olan meyxanalardan da nümunələr seçmişik. Tədqiqatda Bakı və ətraf kəndləri, Abşeron şairlərinin dialekt xüsusiyyətlərindən başqa, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan meyxana ustalarının Bakı dialektinə məxsus dil xüsusiyyətlərinə rast gəlmişik.

Bunu da qeyd etməliyik ki, tədqiqat zamanı dialektizmlərin personajın dilindən çox, müəllifin dilində işləndiyinə təsadüf edirik. Məsələn:

Bəxtələməg – bəxtələməg. (Bakı) – uduzmaq. – U, var-yoxun qumarda baxdalayıb.

Keçən il bir neçə baqqal dükanın təxtələdi,

Gətirib pulların həpsin latiyə vəxf eylədi.

Satdı qəssab ətini, camuşunu **bəxtələdi**. (12, s. 67, Əhməd Anatollu)

Hər kəs aparar ürəyin şad edər,

Bəxtələyən babasını yad edər. (10, s. 17, Mirzə Bağır)

Bica (Bakı. İçəri ş., Bayır ş.) – nəhaq boş.

Bir az da səbir qıl, gəlir Zamana Sahib olan,

Bica düşünmə gələndə zamanə sənsiz olar (11, s. 180)

Höül etməg (Şağan) – qubarlanmaq, qəhərlənmək, vahimələnmək.

Sən görsən əyər **höül** eləyəsən bu talaşdan,

Çün gönləri möhkəmdü, qalundursa, padoşdan (12, s. 75, Yavər, Qala)

Xamlamaq (lüğətdə yoxdur) – aldatmaq.

Yadına düşməyə ev, arvad-uşaq,

Bağa-bulvara gedə **xamlamağa**. (12, s.74, Vidadi, Türkan)

Lou (Bakı – İç.ş.) – yas, bəla

Ay diliqafil, demə qız **lodu** bu,

Yerişi şirin nəğmədi – “Tello”du bu. (12, s. 139, Ağasəlim).

Pesab (Bakı –İç.ş., B.ş.) – abqoranın qalığı, xıltası

³⁴ Bakı Dövlət Universitetinin kiçik elmi işçi, Ilhame.dagli68@mail.ru

İlkini abqora idi, daha sonra *pesabi*. (12, s. 235, H.Qəni)

Şair personajın məhz bakılı olmasını qabarıq göstərmək üçün, həmçinin bu dialekt vahidi ona doğma olduğu üçün həmin sözü surətin dilinə daxil etmiş və beləliklə, nitqin ifadəlilik imkanını artırmışdır. (1, s. 65-66.)

Souğarib (bakı – İc.ş.) – pis, yaman.

Soğarib kəsmədə xəncər kimi hər soldatımı,

Bağlamış əl-qolumu, təlx eləmiş ovqatımı. (s.66, Abş.meyx, Bəbir Məmmədzaadə)

Dilin dəyişməsi və inkişafında ən vacib əlamətlərdən biri də dil əlaqələridir. Tarixi, sosial şəraitdən asılı olaraq, dil əlaqələrini müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bu ikidillilik və çoxdillilik formasında geniş yayılmışdır (4, s. 70).

Dillərin və xalqların təsirindən danışarkən dialekt faktlarına müraciət etmək, dialektin ümumi mənzərəsini seyr etmək, həmin dillərdən keçmiş sözləri hesaba almaq və dərinlən tədqiq etmək dilçilik baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Çünki qədim etnik məişət münasibətlərini göstərən dil materiallarının xeyli qismi mədəni, elmi, siyasi inkişaf əlaqədar olaraq ədəbi dildə rəndələnərək tarixi möhür olmaqdan çıxıb, adi ünsiyyət materialına, “şampsız” sözlərə çevrildiyi halda, dialekt –şivə mühiti qədim havanı mühafizə edərək saxlamış, ictimai-tarixi, etnik –etimoloji rişələrdən hələ üzülmemişdir (6, s. 27).

Tədqiqat zamanı Bakı dialektində işlənən sözlər Azərbaycanın digər dialektləri ilə omonimlik yaradır. Məsələn:

Girə (Balakən) – təmizlənməmiş fındıq anbarı

Girə – girə düşmək (Bakı) – ağır çətin vəziyyətə düşmək.

İngilislər qoydu onları *girə*

Yüz əlli min qırıldı birdən-birə. (12, s. 209, Bağır)

Loş (Quba, Bakı) – hinduşka. *Loş* (Amasiya, Tovuz, Şuşa) – tənbel

Nə işin var mənimlə, qumarbazam,

Nə borcuna, *loşam*, ördəyəm, qazam. (12, s. 210, Bağır)

Ördək də bizim, *loş* da bizim, qaz da bizimki. (12, s. 234, Əlislam)

Moquf – *Moquf eləməx*’ (Qazax) – *tərk eləmək, başlı-başına buraxmaq.*

Moquf olmaq (Bakı) – *yox olmaq*

Bu da *moquf* olu, çıxar bir yana

Yarım saat sakit olu toyxana. (10, s.12, Mirzə Bağır)

Bakı dialektində sinonimlər iki yolla əmələ gəlir: 1) Dilimizin daxili imkanları əsasında; 2) Alınma sözlər hesabına.

Şayət – əgər

Şayəd, əgər lazımsa olsa doktor,

Kasıb olsa deyirlər evdə yoxdur. (12, s. 156, Ə.Vahid)

Göstərdiyimiz bu misalda ədəbi dildə olan *əgər* bağlayıcısı ilə dialektə məxsus *şayət* sözü dublet yaratmışdır. Dubletlər – ekvivalentlərini “tam şəkildə” əvəz edə bilən sözlərdir. Bu sözlərdə mütləq və nisbi sinonimlərdən fərqli olaraq məna incəliyi yoxdur. S.Cəfərova görə, formaca və mənşəcə müxtəlif olan dubletlər mənaları etibarilə bir-biri ilə tamamilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün mətnə əsasən neytral olur, mətn, nitq, situasiya kimi fərqli şəraitlərdə məna fərqi yaratmayaraq bir-birini əvəz edir (2, s. 27).

Nəzər qıl- diqqət elə

Dolanır şərx fələk böylədi suyun axarı,

Qıl nəzər, diqqət elə yaxşıdır axar -baxarı. (12, s. 86, Bəyməmməd, Şağan)

Kasıb – lüt-üryan

Rəzm günü davaya *kasıb, lüt-üryan* gedir. (12, s.218, Əlislam)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz misrada *kasıb* sözü ilə *lüt-üryan* sözü nisbi sinonimlik yaratmışdır.

Suyuyüngül – yüngülxasiyyət

Suyuyüngül adamdan utanmaq olmaz,

Bəzi qadınlara inanmaq olmaz. (12, s. 87, Molla Məmməd)

Kodu- qəbul etmək, ko(u)dan -görülən iş düz deyil, koudan – tövlə

Versə pulun, dərs də onun dərsidir,

Hər nə desə *kodu* sənənin canınçün. (12, s.79, Əbdüləmi)

Rubəru – üzbəüz

Müdirə layiq deyil heç mənə bu,

Mazıtlı fəhləylə dura *rubəru* (12, s. 150, Ə.Vahid)

Ərus – gəlin

Əsir idik üç yüz il biz urusa,

Bənzəyirdik təzə hələ *ərusə* (12, s. 221, Əlislam)

Azərbaycan dilçiliyində antonimlər tədqiq olunan sahələrdəndir. Lakin nədənsə dialektologiyaya aid yazılan tədqiqat işlərinin əksəriyyətində sözlərin məna qrupları içərisində antonimlərə toxunulmur, onlar haqqında söz salınmur. S.Cəfərov ədəbi dildəki antonimləri araşdırarkən onları iki bölgə üzrə qruplaşdırır. O, antonimlərin həm quruluşca, həm də nitq hissələrinə görə təsnifini verir. (s. 153, G.Vəliyeva ŞərqiAbşeron)

G.Vəliyeva isə Şərqi Abşeron şivələrində antonimləri belə qruplaşdırır: a) Xalis dialekt mənzəli antonimlər; b) Birinci komponenti ədəbi dil, ikinci komponenti dialekt səciyyəli antonimlər; c) Birlikdə işlədilən və eyni vurğu altında tələffüz olunan antonimlər. Məsələn: a) Afın-safın – alqı-satqı, şölet-lümey – uzun-qısa, seyreg-pitraq – srsli-

sıx; b) Əcərri-nimdaş – təzə azca geyilmiş, tünig-qəlin – nazik-yoğun; c) Alçı-toxan - hamar-əyri, şit-şor – xörək, arpa-bığda - oğlan-qız. (s. 153. G.Vəliyeva, Şərqi Abş şiv.leksikası)

Dialekt səciyyəli antonimlərə Bakı şairlərinin dilində rast gəlməmişik.

Turşirin – meyxos

Xüskübar nemət ilə yan-yana çardaqlarını,

Doşabın, **turşirinin** hər cürə rövnaqlarının. (12, s. 236, Ağasəlim)

Naxş atmeğ – bed gətürməg

Uçurub kəndir ilə, sonra qırırlar belini,

Axırı bed getirir, “naxş atıb” əvvəlini. (12, s.198, Oqtay Kamal)

Rıçalı, turşirini Novruza qurtarmaz idi. (12, s. 236, Həkim Qəni)

İngilis **zahirdə** qatışmır işə,

Xəlvəti yunanı salıb təşvişə. (12, s. 152, Ə.Vahid)

Nəticə: Apardığımız tədqiqata görə gəldiyimiz nəticə bunlardır:

1. Azərbaycan dilçiliyində dilimizin dialekt və şivələri qruplara bölünmüş, bu bölgədə Bakı dialekti Şərq qrupuna aid edilmişdir. Abşeron kəndlərinin Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin mədəni-tarixi həyatı ilə sıx bağlı olması az və çox dərəcədə Abşeron şivələrinin leksikasına öz təsirini göstərmişdir.

2. Dilin lüğət tərkibinin dialektlər hesabına zənginləşməsində yazıçı və şairlərimizin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, söz ustalarımızın yaşadığı dövrdə ədəbi dil normasına sadıq qalmaları ilə bərabər mənsub olduqları dialektləri də unutmamışlar canlı danışq dilində işlənmiş sözləri bədii ədəbiyyata gətirərək öz əsərlərində yaşatmışlar.

3. Bakı dialekti leksik baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Dialektə forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları zəngindir. Ədəbi dildə olduğu kimi dialektə işlək olan omonim, sinonim və antonim cütlüyünün üzvü olması leksik-semantik kateqoriyalar arasındakı əlaqəni əks etdirir. Müasir Bakı şairlərinin dilində leksik dialektizmləri araşdırarkən omonimlərə, sinonimlərə, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində işləndiyini, formaca və mənşəcə müxtəlif olan dubletlərə, əks mənalılığı tam olaraq dolğun şəkildə ifadə etməyən leksik vahidlərə - nisbi antonimlərə təsadüf etdik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. Poetik dildə Dialektizmlərin semantik-üslubi imkanları, Üslubiyyat məsələləri, Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 103 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: (II hissə. Leksika) Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
3. Əlizadə S. Bakılı belə danışır - Bakı ləhcəsi. Bakı: Salman Mümtaz, 2024.
4. Hacıyev T., Əzizov E. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodiki göstəriş) BDU nəş-ti, 1993.
5. Həsənov H. Dilin ictimai mahiyyəti (dərs vəsaiti), ARXTN, BDU, Bakı, 1992, s. 139
6. Şəliyev M. Doktorluq dissertasiyası. “Bakı dialekti” 1941, səh. 404
7. G.Vəliyeva, Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası, Bakı: Nurlan, 2001, s. 167
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, I cild, Ankara: 1999.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
10. Abşeron meyxanaları. Bakı: Boz Oğuz, 1994, 199 səh.
11. B.Pünhan. Mən nə dedim ki?! Bakı: Nurlar, 2002, səh. 175
12. Meyxanalar. Bakı: Yazıçı, 1993, 288 səh.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Bakı şairləri, dialektizmlər, leksik, omonim, sinonim, antonim.

Key words: Azerbaijani language, Baku poets, dialectisms, lexicon, homonym, synonym, antonym.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, бакинские поэты, диалектизмы, лексика, омоним, синоним, антоним.

Xülasə

Bədii ədəbiyyat ictimai həyatın müxtəlif hadisələrini diqqətlə, həssaslıqla və hərtərəfli təhlil edir. Məhz buna görə də bədii ədəbiyyatın dilinə con dərəcə rəngarəng danışq vasitələri cəlb olunur. Bu danışq vasitələrinin bir layını da dialektizmlər təşkil edir. Çox geniş anlayış olan, lakin əhatə dairəsinə görə lokal xarakter daşıyan dialektizmlər ədəbi dilə, əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə daxil olur. Dialektizmlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsində bir sıra yazıçı və şairlərimizin rolu böyükdür. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan yazıçı və şairlərimiz bədii üslubun xüsusiyyətinə uyğun olaraq öz əsərlərində dialekt və şivələrdən istifadə edirlər. Dialekt və şivələrə bakılı yazıçı və şairlərinin əsərlərində rast gəlinir.

Tədqiqat işində Müasir Bakı şairlərinin dilində leksik dialektizmlər araşdırılmış, dialektin lüğət tərkibindəki forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları – omonimlər, sinonimlər və antonimlər üzrə qeydlər aparılmışdır. Apardığımız tədqiqatda dialektə məxsus, lakin dialektoloji lüğətdə olmayan sözlərə rast gəldik və onları işimizə qeyd elədik.

Summary

Fiction carefully, sensitively and comprehensively analyzes various events of social life. That's why the language of fiction attracts a lot of colorful means of speech. Dialectisms are a layer of these means of communication. Dialectisms, which have a very broad concept, but are local in scope, enter the literary language, mainly through artistic creativity. A number of our writers and poets played a great role in bringing dialectics to fiction. Our writers and poets from different regions of Azerbaijan use dialects and dialects in their works according to the characteristics of the artistic style. We find dialects and dialects in the works of Baku writers and poets.

In the research work, lexical dialecticisms in the language of modern Baku poets were investigated, notes were made on word groups in the dialect's vocabulary that differ in form and content - homonyms, synonyms and

antonyms. In our research, we came across words belonging to the dialect, but not in the dialectological dictionary, and we noted them in our work.

Резюме

Художественная литература тщательно, чутко и всесторонне анализирует различные события общественной жизни. Именно поэтому язык художественной литературы привлекает множество красочных средств речи. Диалектизмы являются слоем этих средств общения. Диалектизмы, имеющие весьма широкое понятие, но локальные по объему, проникают в литературный язык главным образом через художественное творчество. Большую роль в привнесении диалектики в художественную литературу сыграл ряд наших писателей и поэтов. Наши писатели и поэты из разных регионов Азербайджана используют в своих произведениях диалекты и диалекты в соответствии с особенностями художественного стиля. Диалекты и диалекты мы находим в произведениях бакинских писателей и поэтов.

В исследовательской работе были исследованы лексические диалектизмы в языке современных бакинских поэтов, сделаны замечания о группах слов в лексике диалекта, различающихся по форме и содержанию - омонимах, синонимах и антонимах. В нашем исследовании нам встретились слова, принадлежащие к диалекту, но отсутствующие в диалектологическом словаре, и мы отметили их в своей работе.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva